

УДК 94 (477.52)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/4.8>

Мокроусов А.І.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СУМЩИНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню становлення та розвитку музейної справи і пам'яткоохоронної діяльності першої третини ХХ століття на території України загалом і Сумщини зокрема. Контекстом вивчення означеного питання стали суспільно-політичні й історичні процеси і рухи, що зумовлювали організаційну структуру і систему управління музеями та закладами музейного типу, їх основні напрями роботи. У статті виявлено характерні риси і тенденції в розвитку музейної і пам'яткоохоронної діяльності початку ХХ століття, які полягали в тому, що формування музейних зібрань у новостворених музеях часто відбувалося на основі приватних поміщицьких колекцій історико-культурних цінностей. Іншою тенденцією був ідеологічно ангажований відбір пам'яток радянської доби з акцентом на культурних цінностях, співзвучних репрезентації радянської партійної ідеології та радянського способу життя. Протягом 20–30-х років ХХ століття в розвитку музейної справи відбувався поступовий перехід від створюваних громадських музеїв до формування мережі державних музеїв, зокрема окружних, що стало першими кроками до формування цілісної галузі акумулювання і збереження культурних цінностей спеціалізованими закладами культури. Велику роль у становленні пам'яткоохоронної діяльності відіграло започаткування Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва в 1917 році. Значна увага збереженню історичних пам'яток приділялася українською владою в різні періоди визвольних змагань. Зокрема, сплеск активності в розбудові культури та збереженні історико-культурної спадщини спостерігається за часів Гетьманату П. Скоропадського. Саме в цей період вжито організаційно-управлінських заходів щодо централізації пам'яткоохоронного руху в Україні шляхом створення в 1918 році в межах Головного управління мистецтва і національної культури Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, який очолював М. Біляшівський. Розвиток музеїв та музейництва Сумщини безпосередньо припадає на початок ХХ століття, серед перших створених музеїв краю слід назвати Конопотський (1900 рік) і Глухівський (1903 рік) округові музеї старовини і мистецтва. У першій третині ХХ століття музейна мережа за своєю типологією включала спеціалізовані державні музеї, окружні та районні музеї краєзнавчого спрямування, а також музеї інших державних установ.

Ключові слова: музеї, музейна діяльність, пам'яткоохоронна діяльність, Сумщина, окружні музеї, культурні цінності, історичні пам'ятки.

Постановка проблеми. Динаміка культурного розвитку загалом протягом ХХ ст. позначалася як новими шляхами поступу в розбудові закладів та інституцій різного порядку, так і подекуди карколомним перебігом подій історичного характеру, що безпосередньо впливали на ці процеси. Зокрема, музейна діяльність, спрямована на формування музейної мережі на території України, фактично зумовлювалася об'єктивними обставинами, пов'язаними зі зміною влади, відповідною адміністративною організацією та зусиллями професіоналів і громадськості, спрямованими на формування та збереження культурних цінностей. З початку ХХ ст. і до його середини музейна справа фактично перебувала у стані формування в сучасному її розумінні, відбувався процес становлення

музейної мережі та самих музеїв, переважно історичного, краєзнавчого профілю. Водночас ці процеси відбувалися в контексті революційних подій, численних репресій та голодоморів, подій Другої світової війни, що накладало свій відбиток на розвиток музейництва. Тому і пам'яткоохоронна діяльність відповідних інституцій часто не повною мірою забезпечувала виконання своїх функцій, що призводило до втрати цінних експонатів музейного фонду й об'єктів культури. Розвиток музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності на Сумщині позначений обставинами зміни адміністративно-територіальних поділів, а також численними пограбуваннями в періоди міжвладдя, військових дій і окупації німецькими військами. Дослідження цих питань потребує

підвищеної уваги, осмислення цілісної картини становлення та розвитку українського музейництва означеного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку музейництва та пам'яткоохоронної діяльності, зокрема і Сумщини, присвятили праці С. Авхутська [1], Г. Ареф'єва [2], А. Горькова [3], О. Денисенко [4], Н. Дмитренко [6], В. Кушнір [8], Р. Маньковська [9], О. Принь [12; 13], А. Пудовкіна [14], О. Чижов [15], А. Якубець [16].

Окремі роботи присвячувалися питанням повного повернення культурних цінностей, вивезених із території України під час Другої світової війни (С. Кот [7], Я. Музиченко [10], В. Нестеренко [11]). Водночас недостатність комплексного вивчення даної проблематики актуалізує дослідницький пошук щодо виявлення загальних тенденцій у розвитку та становленні музейної справи першої половини ХХ ст. та питань здійснення пам'яткоохоронної діяльності загалом і в Сумському регіоні зокрема.

Постановка завдання. Метою пропонованого дослідження є виявлення загальних напрямів і тенденцій у становленні та розвитку музейної та пам'яткоохоронної діяльності першої половини ХХ ст. в межах України загалом і на території Сумщини зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення і розвиток культурних закладів та інституцій із початку ХХ ст. відбувалися в руслі тих трансформаційних процесів, пов'язаних зі зміною державно-владних структур, фактичним встановленням радянської влади та відповідних закладів, що опікувалися питаннями культури, етапами боротьби доби визвольних змагань, що ставили на порядок денний різні аспекти музейної діяльності та шляхи її поліпшення і вирішення проблем. Найбільш активна увага почала приділятися музеям, музейницькій і пам'яткоохоронній діяльності з кінця першого десятиліття ХХ ст. Також особливим аспектом цієї проблематики в межах Сумщини був той факт, що її території входили до різних адміністративних одиниць, зокрема Чернігівщини, що відповідним чином на місцевому рівні впливало на започаткування та розвиток музеїв.

Якщо загалом аналізувати й оцінювати початковий період формування музеїв на початку ХХ ст., то варто передусім звернути увагу на те, що питання збереження культурних цінностей у широкому значенні вперше постало у процесі (і опісля) низки суспільно-політичних і рево-

люційних подій, починаючи з українсько-більшовицького протистояння 1917 р. Саме тоді практичні завдання зі збереження культурних цінностей перейшли в компетенцію музеїв на місцях, де фактично ці цінності й зберігалися. Актуальним питанням стало створення єдиного центру, який би координував дії музеїв і громадських об'єднань щодо пам'яткоохоронної роботи. У зв'язку із цим у 1917 р. створений проєкт статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва (далі – ЦКОПСІМ). Проте подальше поглиблення військово-політичних подій і збройної боротьби українців за національну незалежність початку 1918 р., що в підсумку призвело до проголошення Української Народної Республіки (далі – УНР), фактично обернулася збройним конфліктом між українською та радянською владами, а це, своєю чергою, призвело до численних пограбувань музейних закладів, втрати культурних цінностей і пам'яток. За таких обставин на часі також була справа охорони культурних цінностей, що зберігалися в поміщицьких маєтках. Усім губернським і повітовим комісарам доручалося опікування такими культурними пам'ятками.

До питань охорони і збереження музейних цінностей і пам'яток активно зверталися за часів Української держави, коли до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. За його правління було вжито організаційно-управлінських заходів щодо централізації пам'яткоохоронного руху в Україні. Охорона пам'яток була пов'язана з іншими важливими справами і напрямками щодо розвитку української культури. Так, зокрема, у червні 1918 р. в межах Головного управління мистецтва і національної культури (далі – ГУМНК) був створений і діяв Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, який очолював М. Біляшівський. «Якщо за доби Української Центральної Ради він складався із двох секцій – музейної та охорони пам'яток старовини, то за Української Держави з метою удосконалення структури відділу у травні 1918 р. М. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти і мистецтва на створення трьох нових секцій, які дозволяли організувати проведення науково-дослідної роботи, експедицій з виявлення пам'яток, їх облік і фотофіксацію» [4, с. 36].

Фактично всі централізовані функції управління в галузі культури були покладені на ГУМНК, але на місцях пам'яткоохоронну роботу доручено комісарам з охорони пам'яток, решта більш конкретної роботи покладалася безпосередньо на самі музеї. Спільними зусиллями обох інституцій пам'яткоохоронна робота мала спрямовуватися

на охорону колекцій старовинних речей, вони повинні були забезпечувати переміщення нових зібрань, брати участь у створенні експозицій та ін. Із цією метою відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури розробив положення про місцевих комісарів. Так, зокрема, повноваження такого комісара на Чернігівщині (на той період територіально сюди входили також землі сучасної Сумщини) надані були Б. Милорадовичу [6, с. 92].

Подальший розвиток музейництва та пов'язаної з ним пам'яткоохороною роботи в Україні відбувся вже в руслі радянської традиції, що було позначено підвищеною увагою до культурних цінностей і наданням останнім ваги і значення в контексті радянського культурного будівництва загалом, а також ідеологічної пропаганди ідеалів комунізму. Так, зокрема, у 1919 р. при Наркомосвіті Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) була створена Всеукраїнська рада мистецтв, яка повинна була вирішувати питання збереження культурних цінностей. 27 січня 1919 р. на засіданні Ради ухвалено рішення про створення Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (далі – ВУКОПМПІС).

На початку 1920-х рр. відбулося деяке адміністративно-владне переформатування, повноваження зі здійснення пам'яткоохоронної діяльності були передані Українській академії наук (із червня 1921 р. – Всеукраїнська академія наук (далі – ВУАН)). Отже, подальший розвиток музеїв, музейництва, забезпечення охорони пам'яток історії та культури регулювалися саме цією інституцією [8, с. 977].

У цей період постійно відбувалися структурні реорганізації в органах виконавчої влади, зокрема в галузі культури, що спрямовувалися на поліпшення функціонального призначення та вирішення поставлених завдань. У питаннях охорони культурних цінностей і пам'яток прогресивним чинником стало створення в 1921 р. Археологічної комісії ВУАН. Згідно зі статутними завданнями, комісія повинна була займатися пам'яткоохоронною роботою, а також розробкою теоретичних питань, пов'язаних з етнографією, археологією, мистецтвом, музейною практикою тощо. Як відомо, першим головою Археологічної комісії було призначено Ф. Шміта, до її складу також увійшли М. Біляшівський, Г. Красицький, Ф. Морозов, Д. Щербаківський та ін. Музейницька секція своїми завданнями ставила підготовку музейників, науково-дослідну роботу з питань музеєзнавства, популяризацію музеїв, під-

готовку відповідних законопроектів, інструкцій для органів державної влади, а також розроблення загального плану розвитку мережі музейних установ України.

Як ми вже зазначали, саме перша половина ХХ ст. характеризується стрімкими змінами управлінських органів, наявністю історично зумовлених тенденцій, що загалом характерні для становлення музейної практики й охорони пам'яток історії та культури. Варто зазначити свого роду ідеологічну боротьбу з «буржуазними культурними пережитками», у результаті чого деякі групи пам'яток, які не відбивали ідеологію радянської влади, фактично були знецінені та знищені. У музеях практика вилучення музейних цінностей активно застосовувалася в 1920–1930 рр. через створені «Торгсин», «Держторг», «Укрзовнішторг» [8, с. 202].

Також характерною рисою розвитку музейної справи означеного періоду було активне долучення і використання музеїв як інструменту ідеологічної пропаганди. Офіційно в 1922 р., після запровадження Кодексу законів про народну освіту Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) музейні заклади залучають до політико-освітньої ланки державного управління [13, с. 140]. Окремим пунктом прописана освітньо-виховна функція музеїв, що реалізовувалася під керівництвом Головного політико-освітнього комітету НКО. Він організовував мережу відповідних закладів у вигляді клубів, селянських будинків, хат-читалень, екскурсійно-виставково-музейної мережі тощо.

Розвиток музеїв та музейництва Сумщини безпосередньо припадає на початок ХХ ст., серед перших створених музеїв краю варто назвати Конотопський (1900 р.) і Глухівський (1903 р.) округові музеї старовини і мистецтва. Низка музеїв на Сумщині були створені протягом 1918–1922 рр., серед них Лебединський районний художньо-історичний музей ім. Т. Шевченка (1918 р.), Роменський округовий музей (1920 р.), Сумський округовий художньо-історичний музей (1920–1922 рр.), Сосницький районний історико-археологічний та етнографічний музей (1920 р., Конотопський р-н), Краснопільський районний соціально-історичний музей (на той час – Сумської округи). На кінець 1920-х рр. досить цінне зібрання мали фонди Сумського музею, що характеризувалися наявністю художніх творів високого рівня як вітчизняного, так і закордонного мистецтва [2, с. 530].

Якщо детальніше розглядати історію формування найбільш відомих музеїв Сумщини, то тут

варто виокремити процес організації музею в м. Суми, що почався з ідеї міської громади ще в 1918 р. Із цією метою місцевий відділ народної освіти створив комісію на чолі з педагогом П. Безсоновим, під керівництвом якого було розпочато збір художньо-історичних цінностей із поміщицьких садиб і будинків заможних верств населення. Тимчасово ця робота була припинена в період окупації міста білогвардійськими військами генерала А. Денікіна в серпні – листопаді 1919 р. У середині 1920 р. під приміщення музею виділено п'ять кімнат Міського купецького і взаємного кредиту банку. Першим директором музею Сумський повітовий виконком призначив художника, поета і громадського діяча М. Онацького. Із 20 травня 1921 р. Сумський художньо-історичний музей розпочав прийом відвідувачів. У другій половині 20-х рр. XX ст. приблизно 30% експонатів, що зберігалися в Сумському музеї, мали історико-краєзнавчий профіль [15, с. 43].

Ще один музей засновано наприкінці 1920 р. в м. Охтирка під головуванням Комітету з охорони пам'яток старовини, що діяв при Охтирському повітовому відділі народної освіти. За рік цей заклад отримав назву «Музей мистецтва, старовини та історико-етнографічний». Найбільш відомий своїм значним зібранням Конотопський музей, який у 1920 р. поновився, чому сприяла діяльність М. Вайншейна [14, с. 128].

Розвиток пам'яткоохоронної діяльності на Сумщині зазначеного періоду характеризується створенням у Ромнах у травні 1919 р. Товариства захисту пам'яток старовини та мистецтва. Ініціатором виступила група місцевої інтелігенції. Одним зі своїх завдань Товариство ставило створення музею, у зв'язку із чим краєзнавцями-аматорами велася робота зі збору залишків мистецьких і археологічних колекцій із розграбованих колишніх поміщицьких маєтків [14, с. 42].

У 1927 р. на базі Роменського музею створено Окружну комісію охорони пам'яток. До діяльності комісії залучалися зацікавлені в пам'яткоохоронній справі відомства, установи, організації. Невдовзі зусиллями комісії було взято на облік 356 монументальних, архітектурних, меморіальних і археологічних пам'яток. З них 24 пам'ятки Народний комісаріат просвіти УСРР визнав об'єктами республіканського значення.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. різного роду роботи з охорони пам'яток історії та культури починають ускладнюватися, що зумовлювалося загальним станом і тенденціями посилення нігілістичного, а нерідко й ворожого ставлення влади до пам'яток

старовини, що не представляли цінності з погляду ідеології панівної комуністичної партії. Відомо багато прикладів з історії, коли значна кількість архітектурних пам'яток або використовувалися не за призначенням, або просто були розібрані на будівельні матеріали. Особливо гострою проблемою в даному контексті була охорона церковних архітектурних пам'яток, оскільки насадження атеїстичної ідеології державою передбачало ліквідацію всього, що суперечило атеїстичному світогляду. Однією з небагатьох можливостей врятувати від руйнації церковні споруди була їх музеефікація.

Якісно новий етап у роботі музеїв України починається в 1925 р., коли з метою поліпшення керівництва культурним будівництвом постановою ВЦВКу і РНК УСРР було реорганізовано Народний комісаріат освіти, адміністративне керівництво музеями покладалося на Управління науковими установами НКО УСРР (Укрголовнауку) [5, 192]. За рік, у 1926 р. було сформовано окремий підрозділ – Інспектуру охорони пам'яток культури Укрнауки НКО УСРР, на яку покладено повноваження з надання дозволу чи заборони археологічних розкопок, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури.

Станом на 1929 р. музейна мережа за своєю типологією включала: спеціалізовані державні музеї, окружні та районні музеї краєзнавчого спрямування, а також музеї інших державних установ. Загалом на той час уважалося відповідними керуючими органами, що музейна справа мала багато недоліків, серед яких невпорядкованість системи (мережі), відсутність професійних кадрів, недостатність фінансування. Тому включення музеїв до державного управління змусило центральні та місцеві виконавчі органи влади зацікавитися станом справ у музейних установах, сприяти їх централізованому або місцевому фінансуванню [13, с. 140].

Відповідно до змін у територіально-адміністративному поділі, 10 січня 1939 р. створено Сумську область, до складу якої увійшли дванадцять районів Харківської, сімнадцять районів Чернігівської та два райони Полтавської областей. На той період музейна мережа новоутвореної Сумщини налічувала сім закладів: Сумський художньо-історичний, Конотопський і Роменський міжрайонні краєзнавчі, Путивльський, Охтирський та Глухівський краєзнавчі, Лебединський художній музеї. Невдовзі один із найбільших музеїв – Сумський художньо-історичний – рішенням обласної ради був розділений на два окремі музейні заклади – художній і краєзнавчий.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можемо констатувати, що розвиток музеїв і музейництва загалом на території України відбувався нерівномірно, зумовлюючись (чи інколи й обтяжуючись) низкою об'єктивних чинників і обставин історичного характеру, пов'язаних, зокрема, з періодом визвольної боротьби, зміною владних структур. Це все накладало відбиток на становлення різних типів музеїв, формування їхніх фондів колекцій тощо. Значна частка музеїв Сумщини формувалася з XIX ст., отже, з початку XX ст. входила в новий контекст свого розвитку. З огляду на радянську ідеологічно-партійну ангажованість, невдовзі всі музейні заклади

починають активно застосовуватися з метою пропагування, репрезентуючи радянську дійсність. Процес охорони пам'яток і культурних цінностей також був нерівномірним, суб'єктивним і селективним, значна частка пам'яток не відповідали ідеологічним настановам та просто нищилися. Водночас варто зазначити значний організаційний поступ у формуванні управлінської структури музейної галуззі.

Перспективами подальших досліджень є комплексне вивчення розвитку та становлення музейної та пам'яткоохоронної діяльності в контексті суспільно-політичних і соціокультурних процесів.

Список літератури:

1. Авхутська С. Реалізація атеїстичної політики радянської влади на Конотопщині (1919–1988 рр.). *ЕМІНАК*. 2016. Вип. 46. С. 46–50.
2. Ареф'єва Г. Історія створення Сумського художнього музею у світлі становлення української музейної справи. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 528–530.
3. Горькова А. Пам'яткоохоронна діяльність музейних установ (1920–1930-ті рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 132–134.
4. Денисенко О. Громадські ініціативи з охорони пам'яток історії та культури в Українській Державі 1918 р. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. 36–42.
5. Дмитренко Н. До питання керівництва Укрголова наукою місцевими музеями (20-ті рр. XX ст.). *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 48. С. 191–196.
6. Дмитренко Н. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2006. С. 92–100.
7. Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. *Сторінки воєнної історії України* : збірник наукових статей. 2009. Вип. 12. С. 321–336.
8. Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри. *Народознавчі зошити*. 2013. № 6 (114). С. 977–987.
9. Маньковська Р. Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 198–214.
10. Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 82–87.
11. Нестеренко В. Музеї та бібліотеки на Сумщині в роки окупації (1941–1943). URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/NesterenkoV.A.pdf> (дата звернення: 10.11.2019).
12. Принь О. Охорона пам'яток культурної спадщини в діяльності Конотопського окружного музею кінця 1920-х – на початку 1930-х років. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 26. С. 274–277.
13. Принь О. Шляхи формування та склад археологічних колекцій окружних музеїв східних округ Української СРР у 20-ті – на початку 30-х років XX ст. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 139–151.
14. Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років. *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10 (13). С. 126–136.
15. Чижов О. Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.) : дис. ... канд. іст. наук. Київ : НАКККиМ, 2017. 273 с.
16. Якубець А. Система управління музейною справою в УРСР (1945–1953 рр.). *Науковий вісник національного музею історії України*. 2016. С. 160–165.

Mokrousov A.I. THE DEVELOPMENT OF MUSEUM AND MONUMENTAL ACTIVITY IN SUMY REGION IN THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

The article is devoted to the study of the formation and development of museum work and the conservation activities of the first third of the twentieth century on the territory of Ukraine in general and in the Sumy region in particular. The socio-political and historical processes and movements that determined the organizational structure and management system of museums and museum-type establishments and their main directions of

work became the context of the study of this issue. The article reveals the characteristic features and tendencies in the development of museum and monumental activities of the early twentieth century, which consisted in the fact that the formation of museum collections in the newly created museums often occurred on the basis of private landlord collections of historical and cultural values. Another trend was ideologically committed to the selection of Soviet era monuments with a focus on cultural values, consonant with the representation of Soviet party ideology and the Soviet way of life. During the 20–30's of the twentieth century in the development of museum business there was a gradual transition from the created public museums to the formation of a network of state museums, in particular the district ones, which became the first steps to the formation of a holistic branch of accumulation and preservation of cultural values by specialized cultural institutions. The inception of the Central Committee for the Protection of Monuments and Antiquities in 1917 played a major role in the development of the monumental activity. Considerable attention was paid to the preservation of historical monuments by the Ukrainian authorities during various periods of liberation. In particular, a surge in activity in the development of culture and preservation of historical and cultural heritage is observed during the time of P. Skoropadsky's Hetmanate. It was during this period that organizational and managerial measures were taken to centralize the monumental movement in Ukraine through the creation in 1918 within the Main Department of Arts and National Culture of the Department for the Protection of Monuments of Antiquity and Art, headed by M. Biliashivsky. The development of museums and museums of Sumy region is directly dated to the beginning of the XX century, where the district museums of antiquity and art should be named among the first museums of the region created (1900) and Glukhiv (1903). In the first third of the twentieth century. The museum network by its typology included specialized state museums, district and district museums of local lore, as well as museums of other state institutions.

Key words: *museums, museum activity, monuments, Sumy region, museums, cultural heritage, historical monuments.*